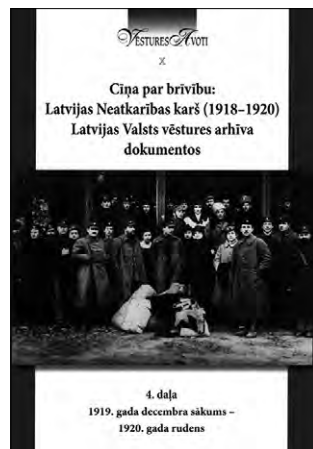

Paliekošs devums

Recenzija par grāmatu: *Ciņa par brīvību: Latvijas Neatkarības karš (1918–1920) Latvijas Valsts vēstures arhīva dokumentos*. 4. daļa: 1919. gada decembra sākums – 1920. gada rudens.

Sastādītājs Ēriks Jēkabsons. Rīga 2023. 447 lpp.
ISBN 978-9984-83-611-9

Aivars Stranga, *Dr. habil. hist.*

Latvijas Neatkarības karš (1918–1920) ir viens no ievērojamākajiem notikumiem Latvijas vēsturē, par kuru visplašāko dokumentāro liecību klāstu glabā Latvijas Nacionālā arhīva Latvijas Valsts vēstures arhīvs. Līdz 2019. gadam, kad nāca klajā dokumentu krājuma pirmā daļa, absolūti lielākais vairums no tiem nebija publicēts un bija maz zināms plašākai sabiedrībai. Pirmajā daļā ievietoti 190 dokumenti, no kuriem 152 bija pirmpublicējumi. Dokumentus atlasījuši un komentējuši *Dr. hist.* Ēriks Jēkabsons un *Dr. hist.* Jānis Šiliņš. Ir pagājuši četri gadi, un lielais darbs ir noslēdzies – Ēriks Jēkabsons ir sagatavojis dokumentu krājuma ceturto, noslēdzošo daļu, kas ir turpinājums iepriekšējai daļai, kurā aplūkots Latvijas armijas izveidošanas process 1919. gada vasarā, ciņas Austrumu (Latgales) frontē un kaujas pret Pāvela Bermonta komandēto Rietumkrievijas brīvprātīgo armiju 1919. gada rudenī. Milzīgs un ļoti kvalitatīvs darbs ir paveikts salīdzinoši īsā laikā.

Dokumentu krājuma ceturtajā daļā publicēti 228 dokumenti. Krājumam ir plašs ievads, kas faktiski ir neliela monogrāfija, kuras uzrakstīšanai izmantots ļoti daudz avotu – ieskaitot Latvijas, Lietuvas, Polijas, Lielbritānijas un ASV arhīvus – un plaša literatūra, kas sniedz ieskatu aplūkojamā perioda militārajās, politiskajās un sociālajās norisēs. Vēsturiskā konteksta labākai izpratnei krājuma beigās ievietots sīks hronoloģisks pārskats par šī laika posma svarīgākajiem notikumiem. Krājumu labi papildina bagāts attēlu klāsts.

Ievadraksts sākas ar precīzu vispārējās situācijas raksturojumu reģionā 1919. gada decembrī – 1920. gada janvārī. Apgaismojot Latvijas attiecības ar Igauniju, izvērtētas nesaskaņas robežu jautājumā par Valkas un citu teritoriju piederību un aplūkota igauņu agresīvā rīcība pret latviešu iestādēm, izraidot tās no pilsētās. Vienlaikus Igaunija

nepatīkami pārsteidza Latviju, 1919. gada decembra beigās bez brīdinājuma noslēdzot pamieru ar Padomju Krieviju un tādējādi dodot iespēju Krievijai pārvietot savas karaspēka daļas no Igaunijas uz Latvijas un Polijas frontes sektoru.

Agresīvi, pat imperiālistiski nolūki var būt raksturīgi ne tikai lielvalstīm, bet arī mazām vai vidējām valstīm. Tas diezgan spilgti izpaudās Lietuvas nostājā pret Latviju: tā uzskatīja par savām Kurzemes guberņas daļas un pat pretendēja uz Daugavpils cietoksni, kurš – saskaņā ar Lietuvas ārlietu ministra Augustīna Voldemāra priekšstatu – ir “Lietuvas galvaspilsētas Viļņas atslēga” un kurš ne no vēsturiskā, ne no etnogrāfiskā viedokļa nepiederot Latvijai. Lietuvieši pat uzskatīja, ka latgalieši arī valodas ziņā stāvēt viņiem tuvāk nekā latviešiem. Polija, savukārt, nepretendēja uz Latgali, un tieši ar Poliju 1919. gada 30. decembrī tika parakstīts Latvijas armijas virspavēlniecības līgums par uzbrukumu Latgalē.

Ievadrakstā liela uzmanība ir veltīta Latvijas armijas stāvokļa, sastāva un dislokācijas raksturojumam, tai skaitā atsevišķo īpašo karaspēka daļu aprakstam; tā, piemēram, uzsvērts, ka Latvijas vācu zemessardze (jeb bijušais landesvērs) bija ļoti īpatnēja gan augsto karaspēka kaujasspēju, gan struktūras un rakstura dēļ. Faktiski šī karaspēka daļa bija uzskatāma par brigādi un tai Latgales atbrīvošanā bija ļoti nozīmīga loma. Latgales atbrīvošanas operācija ievadrakstā ir aplūkota ļoti pamatīgi, sākot ar Pētera Radziņa izstrādāto un ar poļiem saskaņoto Latvijas armijas uzbrukuma plānu. Latgalē ar latviešiem un poļiem cīnījās daudzveidīgā Sarkanā armija, kurā bija ķiniešu rotas, ungāru komunisti un baškīru tautības karavīri. Kaujas Ziemeļlatgalē varēja ielgt, tādēļ 1920. gada 16. janvārī Rīgā tika noslēgta jauna Latvijas armijas virspavēlniecības vienošanās ar Poliju. Iepazīstoties ar kauju gaitu, lasītājs uzzinās, ka Vācu zemessargi, pat pārkāpjot pavēles nosacījumus, 21. janvāra

rītā ar kauju ielauzās Rēzeknē, ieņemot pilsētu un dzelzceļa mezglu. Domāju, ka lielākajai daļai lasītāju pavisam jauna būs informācija par nedēļu ilgajām tā dēvētajām Šķaunes kaujām, kuras notika ārkārtīgi smagos apstākļos un kuras 23. janvārī uzsāka poļu karaspēks. Pa to laiku 1920. gada 30. janvārī Maskavā tika parakstīts slepens pamiers starp Latviju un Krieviju, taču lokālas sadursmes un savstarpēji izlūkgājieni frontē turpinājās un dažreiz kritušo un gūstā saņemto karavīru skaits sniedzās vairākos desmitos. Ievadrakstā ļoti pamatīgi apskatīts arī jautājums par Polijas karaspēka uzturēšanos Latvijā un par tā pilnīgu izvešanu no Latvijas teritorijas: 1920. gada jūlijā, kad Polija piedzīvoja ļoti bīstamu Padomju Krievijas uzbrukumu, kas faktiski Polijai nesa eksistenciālus draudus, pilnīgi negaidīti izšķīrās līdz tam neskaidrais daļas Latvijas teritorijas liktenis – atkāpjoties Sarkanās armijas spiediena priekšā, poļi beidzot atstāja faktiski Polijas sastāvā iekļautos sešus Ilūkstes apriņķa pagastus un Grīvas pilsētu.

1920. gadā arī kara laika bēgļi sāka atgriezties no Krievijas, un tas radīja papildu slodzi Latvijas civilajam un militārajam resoram; karaspēka daļām frontē bija jāiesaistās jūlijā aizsāktajā bēgļu ešelonu pieņemšanā un caurlaišanā (latviešu karavīri cita starpā arī palīdzēja bēgļiem no padomju vilciena, kurš pienāca līdz sapostītajam tiltam starp Pitalovu un Žogovu, nest mantas uz Latvijas vilcienam).

Aplūkojot Latvijas starptautisko situāciju un ārvalstu misiju faktoru Latgales operācijas gaitā, uzsvērts, ka attiecībās starp Baltijas valstīm dominēja mēģinājumi izveidot militāri politisku Baltijas valstu savienību, kam traucēja savstarpējas teritoriālas un citas nesaskaņas, no kurām viena no jutamākajām bija Lietuvas nesaskaņas ar Poliju. Vienlaikus 1920. gada 16. aprīlī sākās Latvijas miera sarunas ar Padomju Krieviju, kuru laikā tomēr frontē turpinājās ierobežota karadarbība, kas dažreiz bija

diezgan ievērojama; tā 1. maija naktī 1. Liepājas kājnieku pulka izlūki kapteiņa Hugo Helmaņa vadībā saņēma 96 gūstekņus un iznīcināja divus lielgabalus.

Ievadrakstā liela uzmanība veltīta Rietumu sabiedroto lielvalstu – Lielbritānijas, ASV un Francijas – militāro, politisko un humānās palīdzības misiju darbībai (amerikāņu darbība sīkāk ir aplūkota jau 2018. gadā iznākušajā Ē. Jēkabsona fundamentālajā darbā “Latvijas un Amerikas Savienoto Valstu attiecības 1918.–1922. gadā”). Misiju darbība bija aktīva, un tās saņēma visu iespējamo Latvijas varas iestāžu pretimnākšanu un atsaucību.

Raksturojot situāciju frontes aizmugurē, norādīts, ka nopietnāko problēmu Kurzēmē no 1919. gada pavasara radīja komunistu Kārļa Kretuļa vadītie, labi apmācītie un organizētie lielinieku partizāni diversanti, kuri turpināja darboties līdz pat 1920. gada martam, sagādājot nopietnu problēmu vietējām armijas komandantūrām, policijas un pašvaldības iestādēm, kā arī iedzīvotājiem kopumā. Bruņotas ienaidnieka diversantu grupas darbojās ne tikai Kurzēmē, bet arī Vidzemē un Latgalē, turklāt tieši piefrontes joslā. Visnozīmīgākā boļševiku diversantu grupu darbība bija Jaungulbenes apkārtnē. Cīņā ar boļševiku partizāniem un vietējiem komunistiem bija spiestas iesaistīties arī frontes karaspēka daļas.

Izvērtējot stāvokli Igaunijas, Lietuvas un Polijas karaspēka ieņemtajās Latvijas teritorijās, uzsvērts, ka visu trīs kaimiņvalstu ieņemtajās teritorijās valsts un pašvaldības iestādes, kā arī iedzīvotāji cieta grūti aprēķināmus, taču nozīmīgus zaudējumus, jo karaspēka daļas izdarīja ne vien rekvizīcijas, bet pat atklātas laupīšanas un konfiskācijas, organizēti izveda materiālās un kultūras vērtības. Šī situācija vēl vairāk palielināja jau tā augsto noziedzības līmeni, no kura cieta iedzīvotāji un iestādes.

Patiesi novatorisks ir sanitārā stāvokļa raksturojums – frontē, aizmugurē un

atbrīvotajā Latgalē. Ē. Jēkabsona ievērojamais devums ir divējāds: pirmkārt, viņš pats ir autors nopietniem pētījumiem par sanitāro stāvokli (piemēram, 2020. gadā ir publicēts darbs par dizentērijas epidēmiju Latvijā); otrkārt, viņa vadībā ir izauguši jauni vēsturnieki, kuri pievērsušies minētajai tēmai (piemēram, Inna Gile, kura jau pati ir novatorisku darbu autore).

Aplūkojot politiskās un militārās norises 1920. gada vasarā–rudenī, uzmanība pievērsta Bulduru konferencei, miera līguma parakstīšanai ar Krieviju un frontes likvidācijai, kā arī konfliktam ar lietuviešiem Ilūkstes apriņķī: 1920. gada vasaras beigās Latvijā atradās apmēram 4000 lietuviešu karavīru, kuri pilnībā kontrolēja stāvokli teritorijā ar samērā latviskajiem Ilūkstes apriņķa pagastiem; lietuviešu karaspēks lēnām, bet noteikti paplašināja to kontrolēto teritoriju, pakāpeniski virzoties uz ziemeļiem un padzenot no ieņemtās teritorijas Latvijas varas iestādes. Savukārt Latvijas armija jau no 1919. gada ieņēma pārsvarā lietuvisko Palangu un arī Mažeļķus.

Apjomīgo ievadrakstu noslēdz Neatkarības kara kopējā bilance par dzīvā spēka zaudējumiem un secinājumiem. Autors secina, ka Latgales operācija, kurā Latvijas teritorija tika atbrīvota no pēdējā ienaidnieka – Padomju Krievijas varas –, bija Neatkarības kara ilgākā operācija, kas aizņēma vairāk par septiņiem mēnešiem. Sekmīga bija Latvijas un Polijas sadarbība Latgalē – bez Polijas armijas atbalsta, tai uzņemoties pārraudzīt ievērojamu frontes sektoru, Latvijas armijai teritoriju atbrīvot būtu grūti vai pat neiespējami.

Sākot aplūkot krājumā ievietotos dokumentus, es gribētu īpašu uzmanību pievērst ierēdņa A. Perlbaņa ziņojumam par stāvokli Vecgulbenes un Balvu apkārtnē 1919. gada 15. decembrī (dok. Nr. 6) – tas ļoti uzskatāmi parāda, cik smagā stāvoklī atradās Latvijas apgabali, kurus bija okupējis Igaunijas karaspēks: “*Lieta ir gājusi tik tālu, ka*

iedzīvotāji igauņu kara pulkus dēvē par bandām, kas līdzīgi Bermontam nākušas izpostīt Latviju un tā iedzīvoties. Igaunų tuvums vai viņa vārda pieminēšana jau vien sacēļ bailes daudz cietušos lauciniekos. [...] Nemiers par igauņiem iedzīvotājos ir liels. No nemitīgām laupīšanām un patvarībām iebaidīti, tie padodas bez pretrunām dažādām igauņu iegribām un pūlas neizpaust viņu noziegumus, lai nesāņemtu atribību.” (85., 89. lpp.) Igaunų loma vēsturiskajā uzvarā pār vācu karaspēku Cēsu kaujās bija milzīga, taču tagad igauņi bija kļuvuši arī par apspiedējiem.

Viena no krājuma galvenajām tēmām ir Latgales atbrīvošana, un daudzi dokumenti ļauj tai rūpīgi izsekot, sākot ar Latvijas un Polijas militārās sadarbības līgumu 1919. gada 28. [30.] decembrī (dok. Nr. 16), ar kuru vairākums lasītāju sastapsies pirmo reizi. Izsekojot kauju gaitai Latgalē, uzzināsim, ka “*kaujā pie Sula [Sūļiem] (7–8 verstis uz ziemeļiem no Rēzeknes–Krustpils dzelzceļa) ņēmuši dalību ķīnieši. [...] ir domājams, ka tie pieder pie tā paša “otrjad”, kurš stāvēja Daugavpilī*” (dok. Nr. 43, 140. lpp.). Savukārt, raksturojot noskaņojumu Sarkanajā armijā, Latvijas armijas virspavēlnieka Operatīvā daļa 1920. gada 14. janvārī konstatēja, ka “*gara stāvoklis Sarkan[aj]ā armijā ar katru dienu top vājāks. Bezpartejiskie atsakās no karošanas, uzkraudami visu vainu par karu komunistiem. Pēdējie ar sitieniem piespiež kareivjus iet kaujā. Gūstekņu starpā daudzi no komunistiem stipri sadauzīti*” (141. lpp.).

Krājumā ir publicēts Latvijas un Padomju Krievijas līgums par pamieru, kas tika parakstīts Maskavā 1920. gada 30. janvārī (dok. Nr. 61). Tas ir ļoti vērtīgi: miera līgums ar Padomju Krieviju ir daudz maz zināms, jo ir vairākkārt publicēts, taču pamiera līgumu lielākā daļa interesentu varēs lasīt pirmo reizi.

Kā jau atzīmēts iepriekš, krājuma lasītāji pirmo reizi iepazīsies ar plašiem dokumentiem par sanitāro situāciju Latvijā minētājā laikā. Armijas kara sanitārās pārvaldes

priekšnieka palīga A. Brambata ziņojumā 1920. gada 14. februārī (dok. Nr. 79) atzīmēts: “*Nopostītas un piegānītas sētas un mājas, utis un sērgas ir tas mantojums, ko Padomju Krievija atstājusi izmocītai Latgalei.*” (188. lpp.) Pārvarot vislielākās grūtības, tika iekārtotas iespējami labi apgādātas lazaretis: “*Kurzemes divīzijas lauku lazaretis palātas, kuras bija labi apsildītas un vēdinātas, ar savu tīrību, tīro gultas un slimnieku miesas veļu atstāja vislabāko iespaidu. [...] Lazaretē 6. II [19] 20. g. pusdienā bija laba zirņu zupa ar cūkas gaļu.*” (189. lpp.) Šķietami pavisam ikdienišķa lieta – laba zirņu zupa, bet cik daudz tā nozīmēja izvārgušaļiem slimniekiem!

Polijas karaspēka loma Latgales atbrīvošanā bija ļoti liela, taču, kā pierāda krājumā ievietotie dokumenti, Latvija diezgan drīz sāka ilgoties pēc poļu karaspēka ātrākas aiziešanas, jo tā uzvedība nereti bija diezgan rupja. Tā 1920. gada 11. aprīlī Daugavpils apriņķa komandanta vietas izpildītājs A. Ozoliņš ziņoja: “*[...] katru dienu ienāk man vairāku iedzīvotāju žēlošanās, ka ceļā poļi uzbrūkot, vajājot un dauzot iedzīvotājus [...] Daugavpils Liksnas pagasta vecākais Staņislavs Ivbulis sadauzīts līdz nesamaņai*” (dok. Nr. 125, 240. lpp.). Līdz ar to ir saprotams atvieglējums, kāds Latvijā iestājās, kad poļu karavīri Latviju beidzot atstāja.

Ļoti nozīmīgs notikums Latvijas vēsturē bija bēgļu atgriešanās no Krievijas. Krājumā ir ievietots svarīgais Latvijas un Padomju Krievijas līgums par bēgļu reevakuāciju, kas tika parakstīts Maskavā 1920. gada 13. jūnijā (dok. Nr. 165). Arī šis dokuments lasītājiem ir mazāk zināms, un tā pilnīga publikācija ir ļoti vērtīga.

Krājuma sastādītāja nolūks bijis sniegt iespējami godīgu un objektīvu skatījumu uz notikumu gaitu Latvijā 1919. gada beigās – 1920. gadā. Nav bijis ne mazākās vēlēšanās radīt iluzoru, izskaistinātu ainu. Tā, piemēram, kāds 5. Cēsu kājnieku pulka 9. rotas kareivis 1920. gada 17. jūnijā (dok. Nr. 171)

atzina: “Še vēl arvienu tiek piekopta kandžas brīvvešana. Gadās bieži redzēt līdz nesamaņai piedzērušos kareivjus un civilos.” (273. lpp.) Savukārt Latgales divīzijas štāba priekšnieka vietas izpildītājs A. Dālbergs 25. jūnijā (dok. Nr. 176) konstatēja: “Mūsu armijā tagad dien zināms skaits virsnieku, kuri tika pārvesti no krievu armijām (Judeņiča, Deņikina). Pēc ie-nākušām ziņām daži no šiem virsniekiem rupji apejoties ar kareivjiem pēc vecas ieražas. Tas pie tagadējiem apstākļiem un Latvijas armijas kareivja īpašībām nav nekādā ziņā pielai-žams.” (277. lpp.) Te uzskatāmi redzams, ka jaunā Latvijas armija nevēlējās būt vecās Krievijas armijas lidziniece.

Krājumā ir publicēti divi ļoti svarīgi li-gumi: 1920. gada 15. jūlija Pagaidu līgums par sakaru atjaunošanu starp Latviju un Vāciju un vēsturiskais Latvijas un Padomju Krievijas miera līgums. Lai arī abi doku-menti jau ir tikuši publicēti, to atkārtota publicēšana ir pilnīgi attaisnojama un va-jadzīga. Savukārt Ārlietu ministrijas Poli-tiski diplomātiskā departamenta direktora L. Sējas pārskats par ārpolitisko situāciju 1920. gada 23. jūnijā (dok. Nr. 195) ir vē-rtīgs pirmpublicējums, kurā ir arī savīlņojošs Polijas stāvokļa apraksts: “Polijas stāvoklis kara laukos palicis katastrofāls. Poļu armija vairs neatkāpjas, bet nekārtībā bēg. Lielinieki paši necerēja, ka lietas ies priekš viņiem tik spoži. Latvijā uz poļu uzbrukumu [Ukrai-nā] arvien skatījās ar lielām bažām, bet ka

notikumi dabūs tik strauju tempu, to tomēr neviens nedomāja.” (299. lpp.) Polijas sakā-ve būtu bijusi katastrofa arī Latvijai, varbūt pat visai Eiropai. Par laimi, pēc kāda laika notika “brīnums pie Vislas” un Sarkanā ar-mija tika sakauta; ar to tika nosargāta arī Latvijas neatkarība.

Krājuma beigu daļā viens no vērtīgā-kajiem dokumentiem ir Zemgales divīzijas komandiera Oskara Dankera 1920. gada 21. augusta pavēle (dok. Nr. 210) par ope-rācijas uzsākšanu pret Lietuvas karaspēku Ilūkstes apriņķī: “Mēs nedrīkstam ilgāk ne-dzirdēt savu brāļu saucienus, kuri, tāpat kā mēs, grib dzīvot brīvā Latvijā, baudot ar mūsu asinīm un dzīvībām iegūto mieru, tāpēc mūsu valdība nolēmusi, ka mums pašiem jāapsargā savi brāļi Kurzemē pret visu to, ko viņi tagad cieš. Mūsu varonīg[aj]iem kara vīriem jāie-ved miers un kārtība visā Kurzemē no viņas ritu robežas līdz pat Baltijas jūras krastiem. Mēs negribam karot, bet tikai darīt galu mūsu kaimiņu – leišu bezkaunīgajai uzbāzībai.” (323. lpp.) Varētu likties, ka tik patētiski vārdi iederētos tikai uzsaukumā pret Ber-montu vai Sarkanu armiju, taču tagad tie skanēja pret šķietami brālīgo Lietuvu.

Krājumā ir atspoguļoti visi Neatkarības kara nobeiguma aspekti – militārie, politis-kie, diplomātiskie, sociālie, starpnacionālie. Tāpat kā trīs iepriekšējie krājumi, arī šis būs neaizvietojs katram pētniekam un interesentam.